
Płynna nowoczesność i Holocaust

Dariusz Brzeziński

Abstrakt: W *Nowoczesności i Zagładzie* Zygmunt Bauman dowodził, że Holocaust nie był bynajmniej zaprzeczeniem procesu cywilizacyjnego, ale – wręcz przeciwnie – jego konsekwencją. Przekonywał, że cechy konstytutywne stałej fazy nowoczesności, takie jak kultura biurokratyczna, wzrost znaczenia racjonalności instrumentalnej czy też dominacja myślenia utopijnego o projektanckim wymiarze, znalazły swoje odzwierciedlenie w genezie i przebiegu Zagłady. Jego nadrzędnym celem przy pisaniu tego dzieła było dokonanie zasadniczych zmian w problematyzowaniu nowoczesności w naukach społecznych, a także wskazanie na konieczność rozwijania norm, wartości i postaw, które byłyby wobec niej opozycyjne. Przywołanie tych faktów jest dla mnie punktem wyjścia do analizy późniejszych rozpoznań Baumana poświęconych Holocaustowi. Koncentrując się na dwóch kwestiach, które podkreślał on w kontekście genezy Zagłady, to jest mechanizmie adiaforyzacji oraz procesie społecznego konstruowania „obcości”, unaoczniam to, jak zjawiska te materializują się w płynnej nowoczesności. Wskazuję na ich związki z takimi cechami tej kondycji, jak: rozwój indywidualizmu i kultury konsumpcyjnej, poczucie niepewności, a także „zwrot nostalgiczny”. Podkreślam, że zdaniem Baumana zarówno moralna obojętność, jak i ksenofobia są coraz istotniejszymi fenomenami we współczesnym społeczeństwie, co może wiązać się z bardzo groźnymi – na dziś trudnymi do przewidzenia – konsekwencjami. W artykule dowodzę, że sposób, w jaki pisał on zarówno o stałej, jak i płynnej fazie nowoczesności, charakteryzował się poetyką dystopijną, która stanowiła wstęp do jego myślenia o utopijnym charakterze.

Wyrażenia kluczowe: nowoczesność; Zagłada; Zygmunt Bauman; adiaforyzacja; obcość

Wprowadzenie

We wstępie do *Nowoczesności i Zagłady* Zygmunt Bauman podkreślił, że jego intencją przy pisaniu tego dzieła nie było bynajmniej przedstawienie w pełni nowatorskiego ujęcia historii Holocaustu. Konstatował, że jego rozpoznania opierają się na specjalistycznych wynikach badań innych autorów, względem których zaciągnął „dług nie do spłacenia” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 18)¹. Trzeba jednak przyznać, że niejako wbrew tej deklaracji jego analizy poświęcone genezie i przebiegowi Zagłady stały się pod koniec XX i na początku XXI wieku jednymi z najważniejszych punktów odniesienia w refleksji nad tą problematyką (zob. np. Bauer, 2001/2016; Palmer & Brzeziński, 2022; Vetlesen, 2005). Podobnie gorące polemiki toczą się także wokół kwestii, które – zgodnie ze stanowiskiem Baumana – stanowiły nadrzędny cel powstania *Nowoczesności i Zagłady* (zob. np. Cannon, 2016; Ray, 2022; Tokarska-Bakir, 2022). Otóż twierdził on, że książka ta miała przyczynić się do dokonania przeobrażeń w zakresie sposobu problematyzowania kondycji nowoczesnej, jak i przewartościowania tego, jak w naukach społecznych przedstawia się relację między procesem cywilizacyjnym a moralnością (Z. Bauman,

1 Wśród tychże należałoby wymienić w pierwszym rzędzie Raula Hilberga (Hilberg, 1961/2014), Hannah Arendt (1951/2008) i Richarda L. Rubensteina (Rubenstein, 1975), choć lista autorów, którzy wpłynęli na sposób, w jaki Bauman powiązał genezę Zagłady z cechami konstytutywnymi nowoczesności jest oczywiście zdecydowanie dłuższa.

1989/2009c, ss. 18, 19). Przekonanie Baumana, iż „nowoczesna cywilizacja nie była wystarczającym warunkiem Zagłady, ale z całą pewnością była jej warunkiem koniecznym” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 48), jest po dziś dzień gorąco dyskutowane w rozważaniach nad dziedzictwem Oświecenia. Wiele uwagi poświęca się także zawartemu w *Nowoczesności i Zagładzie* wnioskowi o potrzebie „[...] rozszerzenia teoretycznego modelu procesu cywilizacyjnego, tak aby obejmował on także skłonność do deprecjonowania, odrzucania i delegitymizowania etycznych motywów zachowań społecznych” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 77).

Do rozpoznania poświęconych Holokaustowi Bauman powracał wielokrotnie od czasu wydania *Nowoczesności i Zagłady*. Czynił to w wielu różnych kontekstach, w tym na przykład przy okazji rozważań nad genezą i przebiegiem innych ludobójstw (Z. Bauman, 2007b, ss. 73–117), sposobem upamiętnienia Zagłady (Z. Bauman, 1994b) czy też – najogólniej – istotą zła (Z. Bauman, 2006/2008a, ss. 96–125). Wnioski, które były jego udziałem w związku z analizami Holokaustu, przywoływał również często w refleksjach poświęconych płynnej nowoczesności. To właśnie ta problematyka będzie przedmiotem analizy w niniejszym tekście.

Godzi się w tym miejscu przypomnieć, że od roku 2000 (Z. Bauman, 2000/2006a) Bauman odciął się od nazywania współczesnej kondycji mianem „ponowoczesności” i zaproponował wyróżnienie dwóch typów nowoczesności. Twierdził, że Holokaust wydarzył się w ramach tej z nich, którą określił mianem „stałej”. Utożsamiał ją z wywodzonym z myśli oświeceniowej dążeniem do ustanowienia struktur, instytucji i norm, które rządziłyby się racjonalnymi przesłankami, a zarazem byłyby niepodatne na upływ czasu. Z kolei określenie „płynna nowoczesność” Bauman stosował względem końca XX i początku XXI wieku. Wśród cech konstytutywnych tego czasu wymienił przede wszystkim ciągłą – a przy tym wciąż podlegającą akceleracji – zmienność, jak i dowartościowanie wielości i różnorodności świata. Choć jednak rzeczywistość ta stanowiła pod wieloma względami rewers stałej nowoczesności, to miała także zdaniem Baumana cechy z nią wspólne. Dotyczyło to zwłaszcza dwóch kwestii: mechanizmu adiaforyzacji oraz procesu konstruowania „obcości”. Refleksje Baumana poświęcone tym zjawiskom zostaną poddane analizie w dwóch kolejnych częściach niniejszego tekstu. W jego podsumowaniu odniosę się natomiast do jego stanowiska dotyczącego zagrożeń związanych z powtórzeniem tragedii Holokaustu.

Adiaforyzacja w stałej i płynnej nowoczesności

Termin „adiaforyzacja” został wywiedziony przez Baumana od starogreckiego pojęcia *adiaphoron*, które ukształtowało się w filozofii stoickiej, by następnie przeniknąć do teologii chrześcijańskiej. W obu tych kontekstach określało ono działania obojętne pod

względem moralnym. Takie właśnie znaczenie było też istotą Baumanowskiej kategorii „adiaforyzacji”, którym to terminem opisywał efekty procesu uspołecznienia. W wykładzie wygłoszonym z okazji otrzymania Europejskiej Nagrody Amalfi za *Nowoczesność i Zagładę*, a potem publikowanym w kolejnych wydaniach tej książki, powiedział: „Organizacja nie propaguje zachowań amoralnych [...]; nie wspiera zła – ale też nie wspiera dobra. Nie wspiera niczego poza sobą. Sprawia po prostu, że działanie społeczne staje się adiaforyczne [...] – ani dobre, ani złe” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 436). Słowa te stanowiły element polemiki Baumana z przekonaniem o społecznej genezie moralności, charakterystycznym choćby dla Émile’a Durkheima i jego następców (Durkheim, 1895/2000). Bauman dowodził, że istotą organizacji życia zbiorowego jest racjonalność i efektywność, zaś wyjątkowo ważnym środkiem do osiągnięcia tego stanu rzeczy jest redukcja impulsów moralnych. „Organizację społeczną można zatem opisać jako maszynę, która utrzymuje odpowiedzialność moralną w stanie zawieszenia [...]”, skonstatował (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 437).

Rozpoznanie te były pochodną dokonywanych przez Baumana analiz kondycji nowoczesnej. W ślad za Maksem Weberem dowodził on, że wyjątkowo ważną cechą tej formacji była dominacja działań celowo-racjonalnych, wyrażająca się w zjawisku „odczarowania świata” (Weber, 1922/2002). Inspiracja teorią Zygmunta Freuda, czytanej przez pryzmat prac Norberta Eliasa, doprowadziła go do przekonania, że w nowoczesności dokonał się proces spętania jednostek ścisłą siecią regulacji i kontroli (Elias, 1939/2011; Freud, 1930/1998). Wpływ prac Michela Foucaulta na twórczość Baumana wyraził się natomiast w rozwijaniu przez niego refleksji na temat proliferacji mechanizmów dyscyplinarnych w dobie nowoczesności (Foucault, 1975/2009). Dzięki tym i wielu innym inspiracjom (np. Gellner, 1983/1991; Horkheimer & Adorno, 1947/2010; zob. Smith, 1999) Bauman zaczął postrzegać nowoczesność jako okres, w którym dokonywała się próba całkowitego podporządkowania jednostki systemowi społecznemu, a zatem pełnego stłumienia jej indywidualności, woli i – co szczególnie istotne w rozważanym tu kontekście – moralności. Mechanizm adiaforyzacji miał pełnić w jego przekonaniu istotną rolę na drodze do realizacji nowoczesnego ideału doskonale uporządkowanego, a zarazem w pełni racjonalnego świata (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998).

Holokaust był dla Baumana wyrazem oraz świadectwem wzmiankowanego tu dążenia. W *Nowoczesności i Zagładzie* wypowiedział się na ten temat tak: „Zagładę obmyślono i przeprowadzono w naszym nowoczesnym racjonalnym społeczeństwie, w zaawansowanym stadium jego cywilizowanego rozwoju, w szczytowej fazie rozkwitu naszej kultury i dlatego Zagłada jest problemem tego społeczeństwa, tej cywilizacji i tej kultury” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 13). Bauman twierdził, że w ramach Holokaustu zrealizowały się trzy własności procesu adiaforyzacji (Z. Bauman, 1989/2009c, ss. 435–439). Po pierwsze, organizacja Zagłady odbywała się w oparciu o łańcuch powiązanych ze sobą czynności, z których wiele było na tyle oddzielonych od ich ostatecznego rezultatu, że już sam ten fakt

osłabiał możliwość powiązania ich z refleksjami moralnymi. Po drugie, sposób przedstawiania ofiar Holokaustu w propagandzie narodowosocjalistycznej miał na celu wykluczenie ich z obszaru jakichkolwiek powinności, co Bauman określił – w nawiązaniu do myśli Emmanuela Lévinasa – mianem „wymazywania twarzy” (Lévinas, 1961/2012). I w końcu, po trzecie, na proces Zagłady składały się liczne, wąsko wyspecjalizowane zadania, które same w sobie były oceniane w kategoriach technicznych i organizacyjnych, a nie moralnych. Biorąc to wszystko pod uwagę Bauman twierdził, że nowoczesność nie tylko uczyniła Holokaust możliwym, ale też dała mu postać zracjonalizowanego, zbiurokratyzowanego procesu. W opisach tegoż nierzadko posługiwał się porównaniami do sposobu organizacji pracy w nowoczesnych przedsiębiorstwach².

W metaforze rozpoczynającej *Nowoczesność i Zagładę* Bauman porównał tradycyjne wyobrażenie Zagłady do otoczonego ramą „obrazu”. Zgodnie z tym ujęciem Holokaust stanowił całkowite zaprzeczenie wartości, ideałów i norm cywilizowanego świata. „W tym świecie mordercy mordowali, ponieważ byli obłąkani, nikczemni i opętani przez obłądną i nikczemną ideę” – pisał Bauman (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 8). Twierdził on, że takie ujęcie Zagłady – bardzo bliskie przez długi czas także i jemu³ – nie implikuje potrzeby dokonania jakichkolwiek przewartościowań w sposobie organizacji życia społecznego doby nowoczesności. Wręcz przeciwnie, w pełni legitymizuje ono istniejący porządek. Bauman natomiast zaproponował, by Holokaust przyrównać do „okna” w ścianie. „Patrząc przez to okno – konstatował – można dostrzec, w rzadkich momentalnych rozbłyskach, wiele rzeczy niedostrzegalnych w inny sposób. Mają one kluczowe znaczenie nie tylko dla sprawców, ofiar i świadków popełnionej zbrodni, ale dla wszystkich ludzi żyjących dziś i mogących żyć jutro” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 9). Jedną z najważniejszych kwestii, którą Bauman dostrzegł dzięki przyjęciu takiego sposobu analizy, było przekonanie o konieczności dążenia do ukształtowania rzeczywistości społecznej, w której mechanizm adiaforyzacji zostanie wyeliminowany bądź choćby zminimalizowany.

Mając to na uwadze, z dużą dozą nadziei obserwował on pod koniec XX wieku przemiany zachodzące w cywilizacji zachodniej, polegające na systematycznym deprecjonowaniu cech konstytutywnych nowoczesności (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998). Szczególną rolę poświęcił w tym względzie moralności. Jego koncepcja etyki ponowoczesnej, której podstawy przedstawił już w *Nowoczesności i Zagładzie*, a potem rozwijał w wielu kolejnych publikacjach (np. Z. Bauman, 1995a, 1993/1996, 2007b; Z. Bauman & Donskis, 2013; zob. Brzeziński, 2008), opierała się na założeniu, że w konstytuującej się wówczas nowej kondycji społecznej możliwe będzie ujawnienie się w człowieku –

2 Przekonanie to wywołało gorącą dyskusję wśród badaczy Holokaustu. Wśród krytyków Baumana znaleźli się między innymi Joanna Tokarska-Bakir (2022), Yehuda Bauer (2001/2016) i Arne Johan Vetlesen (2005).

3 Istotną rolę w zmianie spojrzenia Baumana na Holokaust odegrała lektura książki napisanej przez jego pierwszą żonę, Janinę, powstałej w oparciu o jej wspomnienia z getta warszawskiego (J. Bauman, 1986/1989). W kwestii zależności między twórczością Zygmunta Baumana i Janiny Bauman zob. np. Pollock, 2022; Wagner, 2022.

skutecznie tłumionych do tej pory – impulsów moralnych⁴. „Upadek wielkich narracji oświeceniowych” (Lyotard, 1979/1997), których przykładem był tyleż nazizm, co komunizm, a także powiązane z tym procesem dowartościowaniem dla jednostkowości i różnicy (Derrida, 1967/2011), mogło w jego przekonaniu zrewolucjonizować sferę relacji międzyludzkich, a także całego porządku społecznego. Pisał: „Ludzie wrzuceni w społeczeństwo ponowoczesne nie mają poniekąd ucieczki: muszą oni spojrzeć w oczy własnej niezawisłości moralnej, a zatem własnej, niewywłaszczonej i niezbywalnej, moralnej odpowiedzialności” (Z. Bauman, 1994a, s. 84).

Trzeba jednak przyznać, że ówczesny optymizm Baumana nie był bynajmniej wolny od ziaren wątpliwości. Glebą, na której te kiełkowały, były zwłaszcza jego analizy kultury indywidualizmu (np. Z. Bauman, 2001/2008b) i społeczeństwa konsumpcyjnego (np. Z. Bauman, 2007/2009b). Nie tylko twierdził on, że zjawiska te mają potencjał adiaforyzacyjny, ale wręcz przekonywał, że jest on równie silny jak w przypadku przywołanych powyżej procesów konstytutywnych dla stałej nowoczesności. W 2000 roku pisał na ten temat tak:

Ta późnonowoczesna (lub „płynnonowoczesna” [...]) „adiaforyzacja numer dwa” realizuje się poprzez brak zaangażowania i dystansowanie się w silnym kontraście do jej poprzedniej, biurokratycznej formy, która zakładała silny stopień zaangażowania, postrzeganego jako warunek wszechobecnego nadzoru, systematycznej kontroli, normatywnej regulacji i ciągłego przymusu. Rezultaty są jednak niemal takie same: coraz większa część interakcji międzyludzkich jest etycznie obojętna, pozostaje wyłączona z oceny moralnej i uwolniona od wewnętrznego osądu oraz korygującego wpływu sumienia (Z. Bauman, 2000a, s. 95)⁵.

W przypadku kultury indywidualizmu Bauman twierdził, że prowadzi ona do obarczenia jednostek pełną odpowiedzialnością za ich los, co jest całkowicie przeciwstawne do przyjmowania „odpowiedzialności za Innego” (Z. Bauman, 1993/1996; zob. Z. Bauman, 2009a). „Nie chodzi o to, iżbym był szczególnie samolubny [...] – pisał socjolog – jest raczej tak, że ja i Inny jesteśmy podobnymi jednostkami – samowystarczalnymi podmiotami [...] – i wzajemna zależność byłaby degradująca i poniżająca zarówno dla Innego, jak i dla mnie” (Z. Bauman, 2000a, s. 95). Adiaforyzacyjne konsekwencje procesu indywidualizacji ulegają jego zdaniem petryfikacji przez rosnące znaczenie konsumpcji w życiu społecznym⁶. Inspirując się między innymi założeniami szkoły frankfurckiej (Horkheimer & Adorno, 1947/2010), Bauman twierdził, że właściwości, jakie rządzą relacją między człowiekiem i produktem przez niego nabywanym, są przenoszone na inne sfery życia, w tym na związki międzyludzkie. Oznacza to, że postrzeganie Innego w kategoriach zobowiązań moralnych coraz częściej jest wypierane przez oczekiwanie korzyści wyni-

4 Baumanowska koncepcja etyki ponowoczesnej była wielokrotnie poddawana analizie krytycznej. Zob. np. Brzeziński, 2008; Campbell & Till, 2010; Crone, 2008; Hirst, 2014; Hookway & Ezzy, 2017; Junge, 2001.

5 Wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego zostały dokonane przez autora tekstu.

6 Godzi się tu podkreślić, że krytyka kultury konsumpcyjnej była stałym elementem twórczości Zygmunta Baumana (zob. Brzeziński, 2018). Tak w czasie pracy na Uniwersytecie Warszawskim (np. Z. Bauman, 1966), jak i podczas całej swej kariery emigracyjnej (np. Z. Bauman, 2007/2009b) bardzo wyraźnie wyrażał on sprzeciw względem założeń i przejawów rosnącego znaczenia konsumpcji w życiu społecznym.

kających z tworzonych relacji (Z. Bauman, 2007/2009b). *Eo ipso*, zarówno kultura indywidualizmu, jak i mechanizmy społeczeństwa konsumpcyjnego istotnie przyczyniają się do rozwoju adiaforyzacyjnego potencjału współczesnej kondycji (Z. Bauman & Haugaard, 2008).

Bauman zwracał także uwagę na te wymiary adiaforyzacji, które były wspólne stałej i płynnej nowoczesności. Dotyczyło to zwłaszcza konsekwencji rozwoju technologii⁷. W *Nowoczesności i Zagładzie* skonstatował: „Techniczno-administracyjne powodzenie Zagłady wynikało po części z umiejętnego zastosowania «moralnych środków nasennych» dostępnych dzięki nowoczesnej biurokracji i nowoczesnej technologii” (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 74). Udział rozwiązań technologicznych w procesie tworzenia „ślepoty moralnej” polegał jego zdaniem na tym, iż pozwalały one zabójcom ograniczać bezpośredni kontakt z ofiarami. Dzięki temu mogli oni postrzegać siebie jako operatorów nowoczesnych urządzeń i instalacji, a nie uczestników procederu ludobójstwa.

Bauman powrócił do tych rozpoznań, gdy na początku wieku XXI zastanawiał się nad społecznymi skutkami powstających wówczas technologii. W tym przypadku – podobnie jak w *Nowoczesności i Zagładzie* – także wyraźnie dostrzegał ich adiaforyzacyjny wymiar. Stwierdził wręcz: „Na początku XXI wieku technologia wojskowa zdołała rozmyć, a więc także «odpersonalizować» odpowiedzialność w stopniu niewyobrażalnym w czasach Orwella i Arendt” (Z. Bauman & Lyon, 2013, ss. 126, 127). Odnosząc się w dalszych słowach do takich rozwiązań, jak inteligentne pociski, samoloty bezzałogowe, czy drony, skonstatował: „[...] w ostatnich latach najistotniejsze udoskonaleńia techniczne nie dokonały się wcale w sferze potencjału bojowego armii, ale w dziedzinie adiaforyzacji nieodłącznego od wojny zabijania” (Z. Bauman & Lyon, 2013, s. 127). Co istotne, Bauman uzupełnił wówczas swe wcześniejsze analizy roli i znaczenia technologii o refleksje związane ze „stratami współbieżnymi”⁸, to jest nieprzewidywanymi, a przy tym negatywnymi konsekwencjami funkcjonowania i rozwoju określonych procesów. Stwierdził, że uznawanie owych strat za nieodłączny aspekt rozwoju technologicznego usprawiedliwia dziś w odbiorze społecznym – bądź też pozbawia sankcji moralnej – tragiczne skutki, które może on generować.

Podsumowując tę część artykułu, chciałbym jeszcze raz podkreślić, że problematyka adiaforyzacji stanowiła konstytutywny element prowadzonych przez Baumana analiz zarówno stałej, jak i płynnej nowoczesności, a także była fundamentem krytyki obu tych formacji. Tak jak jednym z celów *Nowoczesności i Zagłady* było unaocznienie nierzadko niedostrzeganych, acz niezwykle groźnych dla kondycji moralnej konsekwencji rozwoju cywilizacyjnego, tak też podobną funkcję w ramach jego analiz płynnej nowoczesności pełniły refleksje poświęcone kulturze indywidualizmu, społeczeństwu konsumpcyjnemu i rozwojowi technologii. Część krytyków zarzuca Baumanowi, iż taka wizja współczesno-

7 W rozważaniach na temat relacji etyki i technologii Bauman inspirował się myślą Hansa Jonasa (Jonas, 1979/1984).

8 Bauman poświęcił osobną książkę rozważaniom związanym z tą kategorią (Z. Bauman, 2011/2012b).

ści jest zdecydowanie jednostronna i ma wyraźnie dystopijny charakter (zob. np. Kilminster, 2017; Rattansi, 2017)⁹. Choć trudno nie zgodzić się z takim stwierdzeniem, to jednak z drugiej strony warto podjąć refleksję nad intencjami, które kryły się za przyjęciem przez Baumana takiej właśnie poetyki. Biorąc pod uwagę założenia jego socjologii zaangażowanej, można z dużym prawdopodobieństwem skonstatować, że pragnął on ostrzec przed dalszymi postępami płynnonowoczesnej adiaforyzacji, a równocześnie też unaocznić konieczność rozwijania – jako przeciwwagi dla niej – etyki ponowoczesnej. Godzi się tu przywołać stanowisko Henninga Becha, który stwierdził, że wielu krytyków „[...] czyta kategorie i analizy Baumana, tak jakby ów zamierzał przedstawić pełne, quasi-obiektywne diagnozy dawnych i obecnych społeczeństw – gdy tymczasem są one ufundowane na etycznych założeniach (bądź mogą być bardziej owocnie interpretowane jako takie)” (Bech, 2007, s. 374).

Stało- i płynnonowoczesne wymiary obcości

Dwa lata przed wydaniem *Nowoczesności i Zagłady* Bauman opublikował książkę pt. *Prawodawcy i tłumacze* (Z. Bauman, 1987/1998). Inspirując się dokonaniem przez Ernesta Gellnera rozróżnieniem na kultury „dzikie” i „ogrodowe” (Gellner, 1983/1991), przeprowadził w niej dogłębną analizę procesów, które stały u podstaw ukształtowania się oraz ewolucji kondycji nowoczesnej. „Kultury dzikie” utożsamiał z formacjami, w których tradycja wyznaczała sposób funkcjonowania życia społecznego. Porządku tego strzegła elita ówczesnego społeczeństwa, określona przez niego mianem „leśniczych”. Akceptowali oni istnienie odmienności kulturowych bądź też – jak Bauman dowodził tego w książce *Kultura jako praxis* – pozostawali na nie niewrażliwi (Z. Bauman, 1973/2012a, ss. 264, 265). Sytuacja ta zmieniła się diametralnie wraz z upadkiem systemu feudalnego oraz zastąpieniem „leśniczych” przez „ogrodników”. Rola i znaczenie tradycji były wówczas systematycznie wypierane przez struktury, instytucje i normy właściwe społeczeństwu kapitalistycznemu (zob. Braudel, 1992). Z drugiej strony nowa elita intelektualna (nazwana przez Baumana: *les philosophes*)¹⁰, przy pełnym poparciu władz, czyniła kroki w kierunku przekształcenia rzeczywistości zgodnie z kształtowanymi przez nią projektami harmonijnego, trwałego porządku. Miał on przypominać starannie wypielęgnowany ogród, w którym pracom polegającym na dokonaniu nasadzeń jednych roślin towarzyszy pielenie tych, które są uznawane za „chwasty”. W praktyce oznaczało to, że w nowoczesnym świecie nie miało być miejsca dla instytucji, struktur,

9 To, iż w swej krytyce kultury konsumpcyjnej Bauman posłużył się hiperbolizacją, zostało empirycznie potwierdzone w badaniach Mateusza Marciniaka (Marciniak, 2011). W kwestii idiosynkrazji baumanowskiej socjologii zob. np. Blackshaw, 2016.

10 W sprawie krytyki przedstawionej przez Baumana koncepcji *les philosophes* zob. np. Rattansi, 2017, ss. 21–34.

a w końcu też całych grup społecznych, które nie wpisywały się w zaplanowany schemat¹¹.

Taki sposób problematyzowania nowoczesności był niezwykle istotny dla prowadzonych przez Baumana analiz Holokaustu. W jego przekonaniu zaplanowana i systematycznie wdrażana przez nazistów wizja Trzeciej Rzeszy stanowiła doskonałą egemplifikację kultury „ogrodowej”. W *Nowoczesności i Zagładzie* napisał tak:

[...] kultura biurokratyczna, która zachęca nas do postrzegania społeczeństwa jako przedmiotu działań administracyjnych, jako zbioru „problemów” do rozwiązania, jako „natury”, którą należy „kontrolować”, „poskramiać” i „ulepszać” lub „przerabiać”, jako upragnionego celu działania „inżynierii społecznej” i generalnie jako ogrodu, który należy zaprojektować i utrzymywać siłą w zaplanowanym kształcie (ogrodnik dzieli bowiem roślinność na „rośliny uprawne”, którymi trzeba się opiekować, i chwasty, które trzeba wyrwać), stwarzała atmosferę, w której idea Zagłady mogła się narodzić, powoli, lecz konsekwentnie rozwinąć i ostatecznie wcielić w życie (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 57).

Bauman podkreślał, że zgodnie z ideałami nowoczesnych „utopii projektanckich” (Jacoby, 2005) naziści pragnęli stworzyć od podstaw nowy, odporny na zmiany ład, a następnie rozszerzyć go na inne kraje. Oznaczało to jednocześnie, że grupy uznane za „obce” – to jest niepasujące do założonego ideału – miały zostać usunięte niczym „chwasty”.

W kontrze do wielu innych analiz Holokaustu, Bauman nie uważał za kluczowy czynnik w jego genezie ani sytuacji panującej w Niemczech, ani też wrogości wynikającej z postaw antysemickich¹². Obie te kwestie rozpatrywał w szerszym kontekście cech właściwych nowoczesności. W odniesieniu do pierwszej z nich twierdził, iż Holokaust mógł teoretycznie wydarzyć się w każdym innym miejscu „cywilizowanego” – to jest podlegającego „kulturze ogrodniczej” – świata. „[...] [S]kładając całą winę na Niemcy i jej *Sonderweg* – konstatował Bauman – rozgrzesza się wszystkich pozostałych. Pozwalając zapomnieć, iż zasadnicza idea «rasowego dziedzictwa», tudzież eugenika i wywiedzione z niej praktyki, pojawiły się, zyskały naukowe uwierzytelnienie i ogólny poklask daleko poza granicami Niemiec” (Z. Bauman & Tester, 2001/2003, s. 112). Z kolei drugi z wymienionych powyżej czynników – antysemityzm¹³ – sam z siebie nie mógł zdaniem Baumana doprowadzić do tragedii Holokaustu. Niezależnie od siły, jaką przybrał w czasie drugiej wojny światowej, nie był w stanie wyzwolić w ludziach wystarczającej skali

11 Refleksje Baumana na temat „obcości” wyprzedziły jego zainteresowanie kondycją nowoczesną. Już w *Szkicach z teorii kultury*, napisanych przed jego przymusową emigracją z Polski, acz wydanych pół wieku później, Bauman pisał o „marginesach kulturowych” jako tych aspektach rzeczywistości, które cechują się wielością i sprzecznością znaczeń, generując przez to różnego rodzaju konflikty (Z. Bauman, 1968/2017b, ss. 177–189). Z kolei w wydanej w roku 1973 *Kulturze jako praxis*, pisał w odwołaniu do prac Mary Douglas (1966/2007) i Jeana-Paula Sartre’a (Sartre, 1943/2007) o lęku i niepewności, jakie generuje wieloznaczność (Z. Bauman, 1973/2012a, ss. 246–295). W swych późniejszych pracach, pisanych czy to w ramach myśli ponowoczesnej, czy też płynnonowoczesnej, Bauman często powracał do przywołanych tu rozpoznań (zob. np. Z. Bauman, 2000b).

12 Zupełnie przeciwne stanowisko w tej kwestii zaprezentował m.in. Daniel Goldhagen (1996/1999).

13 Bauman przejął od Artura Sandauera (Sandauer, 1982) kategorię „allosemityzmu”, której zakres semantyczny obejmuje zarówno „antysemityzm”, jak i „filosemityzm”. Termin ten obaj odnosili do postrzegania Żydów jako „innych”, „obcych”, „wyjątkowych” czy też „ambiwalentnych”. To właśnie taki status był zdaniem Baumana źródłem kierowania względem nich wrogości. Ta ze szczególną siłą ujawniała się w dobie nowoczesnej.

morderczych pragnień, a tym bardziej skłonić do ich realizacji. „Rasizm dochodzi do głosu tylko w kontekście projektu doskonałego społeczeństwa i w obliczu zamiaru wprowadzenia go w życie za pomocą planowanych i konsekwentnych działań” – przekonywał Bauman w *Nowoczesności i Zagładzie* (Z. Bauman, 1989/2009c, s. 150).

Abstrahując tu od krytycznych ocen dokonanej przez Baumana analizy Holocaustu jako dziedzictwa „kultury ogrodowej” (zob. Marshman, 2008; Tokarska-Bakir, 2022; Vetlesen, 2005), skoncentruję się na zmienności i ciągłości jego późniejszych rozpoznań dotyczących stosunku do „obcości”. Z jednej strony chciałbym podkreślić, że jego początkowo bardzo optymistyczny stosunek do kondycji ponowoczesnej – nazwanej później płynnonowoczesną – wynikał między innymi z przekonania, że oznaczała ona koniec aspiracji o projektanckim, dyscyplinarnym, a końcu także totalitarnym charakterze. W świecie wyłaniającym się na gruzach „kultury ogrodowej” szczególnego znaczenia nabierały wartości i postawy całkowicie względem niej przeciwstawne (Z. Bauman, 1991/1995b, 1987/1998). Był to więc czas dowartościowania „inności” i „różnicy”. „Obcość” przemieniła się z kategorii pozostającej na „marginesach kulturowych” (Z. Bauman, 1968/2017b, ss. 177–189) w zjawisko dla kultury centralne. Z drugiej jednak strony Bauman stwierdził w *Nowoczesności i Zagładzie*: „Można równie dobrze założyć, że w nieodległej przyszłości dojdzie do sytuacji wymagającej przejęcia przez państwo bezpośredniej kontroli nad strukturami życia społecznego. Wówczas głęboko zakorzeniony i wielokrotnie sprawdzony światopogląd rasistowski może znowu okazać się przydatny” (Z. Bauman, 1968/2017b, s. 181). Kwestia zasygnalizowana w tych słowach była ważnym wątkiem jego analiz w kolejnych latach twórczości (np. Z. Bauman, 2016; Z. Bauman & Donskis, 2016).

Na początku XXI wieku Bauman napisał: „Widmo krąży po naszej planecie: widmo ksenofobii” (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245). Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wskazał wówczas przede wszystkim coraz większą niepewność, stanowiącą konstytutywną cechę płynnej nowoczesności (Z. Bauman, 2006/2008a). Bauman dostrzegał jej znaczącą rolę na wszystkich płaszczyznach życia, począwszy od relacji miłosnych (Z. Bauman, 2003/2005), poprzez sferę pracy zawodowej (Z. Bauman, 1998/2006b), na polityce międzynarodowej skończywszy (Z. Bauman, 2002/2006c). Twierdził, że kultura współczesna dostarcza różnych sposobów kanalizowania owego lęku, a za jeden z najważniejszych uznał mechanizm „kozła ofiarnego” (Girard, 1982/1987). Zgodnie z jego logiką niepokoje generowane przez płynną nowoczesność miałyby być przerzucane na „obcych”, wśród których Bauman wymieniał między innymi: przedstawicieli mniejszości etnicznych, imigrantów zarobkowych, uchodźców¹⁴. „Ludzie wyczerpani i śmiertelnie zmęczeni nieustanną koniecznością potwierdzania swojej przydatności, przerażeni tajemniczą, niewytłumaczną niepewnością swojego losu i wszechobecną mgłą, która przestania wszelkie widoki na przyszłość, rozpaczliwie szukają sprawców dręczących ich zgryzot

14 Najwięcej miejsca Bauman poświęcił tej problematyce w wydanej na rok przed swą śmiercią książce *Obcy u naszych drzwi*. Stanowi ona analizę mającego wówczas miejsce kryzysu migracyjnego (Z. Bauman, 2016).

i kłopotów” – stwierdził Bauman (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245). I dodał: „Znajdują ich, co nie jest zaskoczeniem, w zasięgu ręki – w miejscu, na które uczynnie kierują snop światła siły prawa i porządku” (Z. Bauman, 2003/2005, s. 245).

W kontekście tych słów należy podkreślić, że – podobnie jak to miało miejsce w przypadku prowadzonych przez Baumana analiz „kultur” ogrodowych, tak też w jego rozpoznaniach poświęconych rzeczywistości płynnonowoczesnej – kładł on silny nacisk na rolę instytucji władzy w podtrzymywaniu, a nierzadko też petryfikowaniu negatywnego stosunku do „obcych”. Przekonywał, że w dobie systematycznego osłabiania państwa i jego struktur – będącego po części wynikiem przywołanych w poprzedniej części tekstu procesów rozwoju kultury indywidualizmu i dominacji instytucji rynkowych – rządzący starają się znaleźć nowe sposoby na to, by zjednywać sobie poparcie wyborców. Tym, do czego zazwyczaj się odwołują, są kwestie związane z bezpieczeństwem. Władze niejako potrzebują „obcych”, by dowodzić, że są w stanie uchronić przed nimi obywatele swych krajów, twierdził Bauman. Na przykład w komentarzu do słynnej wypowiedzi premiera Węgier Viktora Orbána, iż „wszyscy terroryści są migrantami”, napisał: „W uszach rządzących, którzy pragną za wszelką cenę wskrzesić swoje mocno nadwerżone i stopniowo tonące *raison d'être*, takie dictum brzmi jak syrena statku ratowniczego wyłaniającego się z nieprzeniknionej mgły, jaką horyzont ich walki o przetrwanie był do tej pory spowity” (Z. Bauman, 2016, s. 40).

W tej perspektywie Bauman analizował stosunek do „obcych” po zamachach z 11 września (Z. Bauman, 2002/2006c), w trakcie trwania kryzysu ekonomicznego końca pierwszej dekady XXI wieku (Z. Bauman & Rovirosa-Madrado, 2010) oraz podczas tzw. paniki migracyjnej (Z. Bauman, 2016). W każdym z tych przypadków dowodził, że realne zagrożenia dla poczucia bezpieczeństwa obywateli były instrumentalnie wykorzystywane przez władze¹⁵. W konsekwencji, jak stwierdził: „«Kultura» staje się synonimem oblężonej twierdzy, od mieszkańców oblężonej twierdzy oczekuje się, że będą codziennie dawali wyraz swojej lojalności i zrezygnują z wszelkich kontaktów ze światem zewnętrznym – a przynajmniej radykalnie je ograniczą” (Z. Bauman, 2012c, s. 327)¹⁶.

Jeszcze inny kontekst analizowanych tu procesów został przedstawiony przez Baumana w jego ostatniej autorskiej książce pt. *Retrotopia* (Z. Bauman, 2017/2018). Na wstępie nawiązał do obrazu Paule Klee pt. *Angelus Novus*. Bauman przyjął za Walterem Benjaminem, iż dzieło to przedstawia anioła historii (Benjamin, 1940/1996), ale jednocześnie też przekonywał – wbrew autorowi *Pasaży* – że trwoga widoczna na twarzy tej postaci nie wynika bynajmniej z tego, że patrzy ona w przeszłość, ale w przyszłość. Miało to wynikać z tego, że w obliczu coraz bardziej niepewnej przyszłości przeszłość postrzegana jest jako oaza bezpieczeństwa i spokoju. W ten sposób Bauman zobrazował

15 W ślad za Giorgiem Agambenem Bauman twierdził, że wyrazem owej polityki opartej na zapewnieniu poczucia bezpieczeństwa było między innymi wprowadzanie „stanu wyjątkowego” (Agamben, 2003/2008).

16 W kwestii politycznych i ideologicznych kontekstów później twórczości Zygmunta Baumana zob. np. Czapnik, 2018; Stoll, 2017.

istotę „zwrotu nostalgicznego”, który to proces uznał – podobnie jak wielu innych intelektualistów XXI wieku (zob. Boym, 2001; Jacobsen, 2020; Salmose, 2019) – za jeden z najważniejszych fenomenów współczesności. Zjawisko to polega na wzmożonym zainteresowaniu przeszłością postrzeganą czy to jako punkt odniesienia dla praktyk, norm, oraz instytucji, czy też jako repertuar, z którego jednostki mogą swobodnie czerpać, konstruując swoje narracje tożsamościowe¹⁷. Bauman podkreślał, że bardzo ważnym wymiarem tego procesu jest powrót do silnych tożsamości kulturowych, realizujący się przy pełnym poparciu – a raczej pod przewodnictwem – instytucji państwowych. W tym właśnie kontekście poddawał on analizie postępujący w XXI wieku wzrost znaczenia postaw nacjonalistycznych, a także coraz bardziej powszechne zjawisko populizmu (Z. Bauman, 2017a).

Na koniec tej części tekstu chciałbym powrócić do przywołanej na jego początku typologii „leśniczych” i „ogrodników”. Kontynuując te rozważania w XXI wieku, Bauman stwierdził, że płynnonowoczesną postawę można najpełniej oddać poprzez metaforę „myśliwego” (Z. Bauman, 2007a, ss. 131–151). Jest tak dlatego, że jego celu nie stanowi zaprowadzenie niezmiennego ładu, któremu mieliby być podporządkowani inni, lecz podejmowanie ciągłych starań zorientowanych na polepszenie własnego bytu. W ten sposób utopia „projektancka” przeradza się zdaniem Bauman w utopię „zindywidualizowaną”, którą zresztą sam – choćby z powodów przedstawionych w poprzedniej części artykułu – uważał za dystopię (zob. Brzeziński, 2015; Jacobsen, 2008). Warto w tym miejscu wskazać na to, że metafory „leśniczego”, „ogrodnika” i „myśliwego” należy traktować jako weberowskie typy idealne, to jest narzędzia do analizy rzeczywistości, a nie jej opisu (Weber, 1922/2002)¹⁸. Wyraźnie o tym świadczy to, że w swych rozpoznaniach poświęconych płynnej nowoczesności Bauman wiele uwagi poświęcił nie tylko kondycji „myśliwego”, lecz również działaniom mającym charakter „ogrodniczy”. Jak wykazałem powyżej, przekonywał, że coraz bardziej znaczącym procesem jest dziś dążenie do kongruencji między strukturami państwowymi i kulturą. Twierdził przy tym, iż pochodną owego procesu stanowi wzrost popularności postaw ksenofobicznych. *Summa summarum*, według Baumana płynna nowoczesność to stan ciągłej walki między dwiema postawami: „miksofilią” i „miksofobią” (Z. Bauman, 2003/2005).

17 Pierwszy z typów współczesnych odniesień do przeszłości został określony przez Svetlanę Boym mianem „nostalgii restoratywnej”, a drugi – „nostalgii refleksyjnej” (Boym, 2001). Jej książka *The Future of Nostalgia* stanowiła dla Baumana bardzo ważne źródło inspiracji przy pracach nad *Retrotopią*.

18 Bauman tak wypowiedział się o typach idealnych: „[...] są użytecznymi i niezastąpionymi narzędziami poznawczymi, nawet jeśli (a może właśnie ponieważ) skupiają światła na pewnych aspektach opisywanej rzeczywistości społecznej, pozostawiając w cieniu inne jej aspekty, mające mniejszy lub tylko przypadkowy związek z podstawowymi, koniecznymi cechami tej szczególnej formy życia” (Z. Bauman, 2007/2009b, s. 35).

Zakończenie

Pięć lat po opublikowaniu *Nowoczesności i Zagłady* Bauman powrócił do problematyki podjętej w tej książce w artykule *The Holocaust: Fifty Years Later* (Z. Bauman, 1994b)¹⁹. Po przywołaniu swych najważniejszych rozpoznań dotyczących genezy i przebiegu Zagłady przeszedł do refleksji nad potencjalnością zajścia podobnych wydarzeń w przyszłości. Stwierdził, że upadek totalitarnych reżimów nazistowskiego i komunistycznego nie powinien bynajmniej odwracać uwagi od tego, że formacja, na której były oparte, wciąż nosi w sobie ziarna zagłady. W niniejszym artykule skoncentrowałem się na dwóch z nich: mechanizmie adiaforyzacji oraz procesie społecznego wytwarzania „obcości”. Unaocznilem ich rolę w genezie Holokaustu, a następnie wskazałem na to, jakie znaczenie odgrywają we współczesnym świecie. Adiaforyzacja jest powiązana z rozwojem kultury indywidualizmu i społeczeństwa konsumpcyjnego, a także z wdrażaniem nowatorskich rozwiązań technologicznych. Ksenofobia stanowi zaś w dużej mierze pochodną płynnonowoczesnej niepewności. Podobnie jak to miało miejsce w stałej nowoczesności, tak też obecnie, oba te procesy stwarzają, zdaniem Baumana, duże zagrożenie. We wzmiankowanym powyżej artykule stwierdził:

Nikt nie przewidział formy, którą przybrał Holokaust, więc nie udawajmy, że jest w naszej mocy domyślić się, jak mogą wyglądać przyszłe holokausty, a także kto może je popełnić i przeciwko komu. To, co wiemy teraz (a przynajmniej to, co możemy wiedzieć, jeśli tylko zechcemy), to fakt, że korzenie zmasowanych, nieludzkich działań, podejmowanych – na podobieństwo Holokaustu – na olbrzymią skalę, tkwią głęboko w samym sposobie, w jaki organizujemy naszą ludzką egzystencję. Jedynym sposobem na to, by Holokaust pozostał zamkniętym rozdziałem historii, jest działanie zgodnie z tą niewygodną, niepokojącą wiedzą (Z. Bauman, 1994b, s. 33).

Pod koniec XX wieku i na początku XXI Bauman bardzo wiele uwagi poświęcił wskazywaniu na konieczność rozwijania etyki ponowoczesnej i pluralizmu kulturowego. Oba te rozwiązania ujmował jako przykłady „utopii aktywnych” (Z. Bauman, 1976/2010)²⁰. Rozumiał tak idee, których celem jest ciągłe relatywizowanie istniejącej rzeczywistości, a zarazem też skłanianie do podejmowania starań na rzecz jej transformacji. Jego socjologia zaangażowana była pod tym względem zdecydowanym przeciwieństwem charakterystycznych dla nowoczesności utopii „projektanckich” (zob. Brzeziński, 2015). On sam zresztą przyznał we wzmiankowanym powyżej artykule: „Jesteśmy skazani na działanie bez pewności sukcesu; i niezależnie od tego, jak bardzo pragniemy takiej pewności, powinniśmy być ostrożni wobec tych, którzy proponują gwarantowane «rozwiązania» istniejącego «problemu»” (Z. Bauman, 1994b, s. 33). Bauman zaznaczył w dalszych sło-

19 Tekst ten powstał na podstawie wykładu wygłoszonego przez Baumana na konferencji zorganizowanej przez Żydowski Instytut Historyczny w dniach 29–31 marca 1993 z okazji pięćdziesiątej rocznicy wybuchu powstania w getcie warszawskim.

20 Można wskazać liczne podobieństwa między stworzoną przez Bauman koncepcją „utopii aktywnej” (Z. Bauman, 1976/2010) a wizjami utopii „krytycznej” Georga Pichta (Picht, 1969/1981), utopii „ograniczonej” Jeffreya C. Alexandra (Alexander, 2001/2006), a także ideą „utopijnego impulsu” Fredrica Jamesona (Jameson, 2005/2011).

wach, że wiele współczesnych procesów i zjawisk pozostaje w kontrze do proponowanych przez niego utopijnych idei. W finalnej konkluzji tego tekstu dodał jednak: „Postępowanie zgodnie z nimi nie będzie łatwe. Ale wcielanie ich w życie, zdecydowane i konsekwentne, jest jedyną rzeczą, jaką możemy zrobić” (Z. Bauman, 1994b, s. 33).

Bibliografia

- Agamben, G.** (2008). *Stan wyjątkowy* (M. Surma-Gawłowska, Tłum.). Korporacja Ha!art. (Oryginalna praca opublikowana 2003).
- Alexander, J. C.** (2006). Siła utopii i utopia naprawy obywatelskiej. W A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, & M. Ziółkowski (Red.), *Współczesne teorie socjologiczne* (T. 1, ss. 437–450). Wydawnictwo Naukowe Scholar. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Arendt, H.** (2008). *Korzenie totalitaryzmu* (D. Grinberg & M. Szawiel, Tłum.; T. 1–2). Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne. (Oryginalna praca opublikowana 1951).
- Bauer, Y.** (2016). *Przemysłość Zagładę* (J. Giebułtowicz & J. Syrewicz, Tłum.). Żydowski Instytut Historyczny. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bauman, J.** (1989). *Zima o poranku: Opowieść dziewczynki z warszawskiego getta* (J. Bauman, Tłum.). Społeczny Instytut Wydawniczy Znak. (Oryginalna praca opublikowana 1986).
- Bauman, Z.** (1966). *Kultura i społeczeństwo: Preliminaria*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bauman, Z.** (1994a). *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Instytut Kultury.
- Bauman, Z.** (1994b). The Holocaust: Fifty years later. W D. Grinberg (Red.), *The Holocaust fifty years later: 50th anniversary of the Warsaw Ghetto uprising: Papers from the conference organized by the Jewish Historical Institute of Warsaw, March 29–31, 1993* (ss. 23–33). Żydowski Instytut Historyczny.
- Bauman, Z.** (1995a). *Life in fragments: Essays in postmodern morality*. Blackwell.
- Bauman, Z.** (1995b). *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna* (J. Bauman, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1991).
- Bauman, Z.** (1996). *Etyka ponowoczesna* (J. Bauman & J. Tokarska-Bakir, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1993).
- Bauman, Z.** (1998). *Prawodawcy i tłumacze* (A. Ceynowa & J. Giebułtowski, Tłum.). Wydawnictwo IFiS PAN. (Oryginalna praca opublikowana 1987).
- Bauman, Z.** (2000a). Ethics of individuals. *Canadian Journal of Sociology*, 25(1), 83–96. <https://doi.org/10.2307/3341912>
- Bauman, Z.** (2000b). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Sic!
- Bauman, Z.** (2005). *Razem, osobno* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2003).
- Bauman, Z.** (2006a). *Płynna nowoczesność* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2000).
- Bauman, Z.** (2006b). *Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy* (S. Obirek, Tłum.). Wydawnictwo WAM. (Oryginalna praca opublikowana 1998).
- Bauman, Z.** (2006c). *Społeczeństwo w stanie oblężenia* (J. Margański, Tłum.). Sic! (Oryginalna praca opublikowana 2002).
- Bauman, Z.** (2007a). *Płynne czasy: Życie w epoce niepewności* (M. Żakowski, Tłum.). Sic!

- Bauman, Z.** (2007b). *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie* (J. Konieczny, Tłum.). Znak.
- Bauman, Z.** (2008a). *Płynny lęk* (J. Margański, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 2006).
- Bauman, Z.** (2008b). *Zindywidualizowane społeczeństwo* (O. Kubińska & W. Kubiński, Tłum.). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bauman, Z.** (2009a). The absence of society. W Joseph Rowntree Foundation (Red.), *Contemporary social evils* (ss. 147–157). Polity Press. <https://doi.org/10.1332/policypress/9781847424099.003.0012>
- Bauman, Z.** (2009b). *Konsumowanie życia* (M. Wyrwas-Wiśniewska, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2007).
- Bauman, Z.** (2009c). *Nowoczesność i Zagłada* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie. (Oryginalna praca opublikowana 1989).
- Bauman, Z.** (2010). *Socjalizm: Utopia w działaniu* (M. Bogdan, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej. (Oryginalna praca opublikowana 1976).
- Bauman, Z.** (2012a). *Kultura jako praxis* (J. Konieczny, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1973).
- Bauman, Z.** (2012b). *Straty uboczne: Nierówności społeczne w epoce globalizacji* (J. Hunia, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2011).
- Bauman, Z.** (2012c). *To nie jest dziennik* (M. Zawadzka, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z.** (2016). *Obcy u naszych drzwi* (W. Mincer, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman, Z.** (2017a). Some of the foremost challenges to the status quo. *Studia Socjologiczno-Polityczne: Seria Nowa*, 2017(2), 31–46.
- Bauman, Z.** (2017b). *Szkice z teorii kultury*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. (Oryginalna praca opublikowana 1968).
- Bauman, Z.** (2018). *Retrotopia: Jak rządzi nami przeszłość* (K. Lebek, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 2017).
- Bauman, Z., & Donskis, L.** (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Donskis, L.** (2016). *Liquid evil: Living with Tina*. Polity Press.
- Bauman, Z., & Haugaard, M.** (2008). Liquid modernity and power: A dialogue with Zygmunt Bauman. *Journal of Political Power*, 1(2), 111–130. <https://doi.org/10.1080/17540290802227536>
- Bauman, Z., & Lyon, D.** (2013). *Płynna inwigilacja: Rozmowy* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z., & Rovirosa-Madrado, C.** (2010). *Żyjąc w czasie pożyczonym* (T. Kunz, Tłum.). Wydawnictwo Literackie.
- Bauman, Z., & Tester, K.** (2003). *O pożytkach z wątpliwości: Rozmowy z Zygmunt Baumanem* (E. Kasińska, Tłum.). Sic! (Oryginalna praca opublikowana 2001).
- Bech, H.** (2007). Bauman's call. W M. H. Jacobsen, S. Marshman, & K. Tester (Red.), *Bauman beyond post-modernity: Critical appraisals, conversations and annotated bibliography, 1989–2005* (ss. 369–374). Aalborg University Press.
- Benjamin, W.** (1996). *Anioł historii: Eseje, szkice, fragmenty* (K. Krzemieniowa, J. Sikorski, & H. Orłowski, Tłum.). Wydawnictwo Poznańskie. (Oryginalna praca opublikowana 1940).
- Blackshaw, T.** (2016). 90-letni Zygmunt Bauman: Schöpferkraft i jego dwoistości. *Studia Krytyczne / Critical Studies*, 2016(2), 21–41.
- Boym, S.** (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.
- Braudel, F.** (1992). *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm, XV–XVIII wiek* (M. Ochab, P. Graff, E. D. Żółkiewska, J. Strzelecki, & J. Strzelecki, Tłum.; T. 1–3). Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Brzeziński, D.** (2008). Dwie dekady etyki ponowoczesnej: Analiza krytyki i ewolucji refleksji etycznej Zygmunta Baumana. *Studia Socjologiczne*, 2008(3), 7–41.
- Brzeziński, D.** (2015). *Myślenie utopijne w teorii społecznej Zygmunta Baumana*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Brzeziński, D.** (2018). Consumerist culture in Zygmunt Bauman's critical sociology: A comparative analysis of his Polish and English writings. *Polish Sociological Review*, 2018(1(201)), 77–94.
- Campbell, T., & Till, C.** (2010). Resistance towards ethics. W M. Davis & K. Tester (Red.), *Bauman's challenge: Sociological issues for the 21st century* (ss. 117–188). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230290457_9
- Cannon, B.** (2016). Towards a theory of counter-modernity: Rethinking Zygmunt Bauman's Holocaust writings. *Critical Sociology*, 42(1), 49–69. <https://doi.org/10.1177/0896920513516023>
- Crone, M.** (2008). Bauman on ethics – Intimate ethics for a global world? W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 59–74). Ashgate.
- Czapnik, S.** (2018). *Przestrzenie polityki w myśli teoretycznej późnego Zygmunta Baumana*. Uniwersytet Opolski.
- Derrida, J.** (2011). *O gramatologii* (B. Banasiak, Tłum.). Wydawnictwo Officyna. (Oryginalna praca opublikowana 1967).
- Douglas, M.** (2007). *Czystość i zmaza* (M. Bucholc, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1966).
- Durkheim, É.** (2000). *Zasady metody socjologicznej* (J. Szacki, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1895).
- Elias, N.** (2011). *O procesie cywilizacji: Analizy socjo- i psychogenetyczne* (T. Zabłudowski & K. Markiewicz, Tłum.). Wydawnictwo W.A.B. (Oryginalna praca opublikowana 1939).
- Foucault, M.** (2009). *Nadzorować i karać: Narodziny więzienia* (T. Komendant, Tłum.). Aletheia. (Oryginalna praca opublikowana 1975).
- Freud, S.** (1998). Kultura jako źródło cierpień. W S. Freud, *Pisma społeczne* (A. Ochocki, M. Poręba, & R. Reszke, Tłum.; R. Reszke, Oprac.; ss. 163–277). Wydawnictwo „KR”. (Oryginalna praca opublikowana 1930).
- Gellner, E.** (1991). *Narody i nacjonalizm* (T. Hołówka, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1983).
- Girard, R.** (1987). *Kozioł ofiarny* (M. Goszczyńska, Tłum.). Wydawnictwo Łódzkie. (Oryginalna praca opublikowana 1982).
- Goldhagen, D. J.** (1999). *Gorliwi kaci Hitlera: Zwyczajni Niemcy i Holocaust* (W. Horabik, Tłum.). Prószyński i S-ka. (Oryginalna praca opublikowana 1996).
- Hilberg, R.** (2014). *Zagłada Żydów Europejskich* (J. Giebułtowski, Tłum.; T. 1–3). Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów. (Oryginalna praca opublikowana 1961).
- Hirst, B. A.** (2014). After Lévinas: Assessing Zygmunt Bauman's 'ethical turn'. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 184–98. <https://doi.org/10.1177/1368431013516056>
- Hookway, N., & Ezzy, D.** (2017). Aesthetic and relational ethics: Beyond Bauman's postmodern ethics. W M. H. Jacobsen (Red.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (ss. 29–45). Routledge.
- Horkheimer, M., & Adorno, T.** (2010). *Dialektyka oświecenia: Fragmenty filozoficzne* (M. Łukasiewicz, Tłum.). Wydawnictwo Krytyki Politycznej. (Oryginalna praca opublikowana 1947).
- Jacobsen, M. H.** (2008). Bauman on utopia – Welcome to the hunting zone. W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 209–230). Ashgate.
- Jacobsen, M. H.** (Red.). (2020). *Nostalgia now: Cross-Disciplinary perspectives on the past in the present*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429287602>
- Jacoby, R.** (2005). *Picture imperfect: Utopian thought for an anti-utopian age*. Columbia University Press.

- Jameson, F.** (2011). *Postmodernizm czyli logika kulturowa późnego kapitalizmu* (M. Płaza, Tłum.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Oryginalna praca opublikowana 2005).
- Jonas, H.** (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age* (H. Jonas & D. Herr, Tłum.). University of Chicago Press. (Oryginalna praca opublikowana 1979).
- Junge, M.** (2001). Zygmunt Bauman's poisoned gift of morality. *British Journal of Sociology*, 52(1), 105–119. <https://doi.org/10.1080/00071310020023055>
- Kilminster, R.** (2017). Overcritique and ambiguity in Zygmunt Bauman's sociology: A long-term perspective. W M. H. Jacobsen (Red.), *Beyond Bauman: Critical engagement and creative excursions* (ss. 201–223). Routledge.
- Lévinas, E.** (2012). *Całość i nieskończoność: Esej o zewnętrzności* (M. Kowalska, Tłum.; 2. wyd.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1961).
- Lyotard, J.-F.** (1997). *Kondycja ponowoczesna: Raport o stanie wiedzy* (M. Kowalska & J. Migasiński, Tłum.). Fundacja Aletheia. (Oryginalna praca opublikowana 1979).
- Marciński, M.** (2011). *Orientacje konsumpcyjne młodzieży akademickiej: Perspektywa Baumanowska*. Impuls.
- Marshman, S.** (2008). Bauman on genocide – modernity and mass murder: From classification to annihilation? W M. H. Jacobsen & P. Poder (Red.), *The sociology of Zygmunt Bauman: Challenges and critique* (ss. 75–94). Ashgate.
- Palmer, J., & Brzeziński, D.** (Red.). (2022). *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551>
- Picht, G.** (1981). *Odwaga utopii* (K. Maurin, K. Michalski, & K. Wolnicki, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy. (Oryginalna praca opublikowana 1969).
- Pollock, G.** (2022). Reading *Modernity and the Holocaust* with and against *Winter in the morning*. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 177–96). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-15>
- Rattansi, A.** (2017). *Bauman and contemporary sociology: A critical analysis*. Manchester University Press. <https://doi.org/10.7765/9781526105882>
- Ray, L.** (2022) Modernity or decivilisation? Reflections on *Modernity and the Holocaust* today. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 25–38). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-3>
- Rubenstein, R. L.** (1975). *The cunning of history: The Holocaust and the American future*. Harper & Row.
- Sartre, J.-P.** (2007). *Byt i nicność: Zarys ontologii fenomenologicznej* (J. Kiełbasa, P. Mróz, R. Abramciów, R. Rzyński, & P. Małochleb, Tłum.). Wydawnictwo Zielona Sowa. (Oryginalna praca opublikowana 1943).
- Salmose, N.** (Red.). (2019). *Contemporary nostalgia*. MDPI.
- Sandauer, A.** (1982). *O sytuacji pisarza polskiego pochodzenia żydowskiego w XX wieku (rzecz, którą nie ja powinienem był napisać...)*. Czytelnik.
- Smith, D.** (1999). *Zygmunt Bauman: Prophet of postmodernity*. Polity Press.
- Stoll, D.** (2017). *Płynna nowoczesność a neoliberalizm: Wokół myśli Zygmunta Baumana*. Książka i Prasa.
- Tokarska-Bakir, J.** (2022). The sociology of modernity, the ethnography of the Holocaust: What Zygmunt Bauman knew. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 39–55). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-4>
- Vetlesen, A. J.** (2005). *Evil and human agency: Understanding collective evildoing*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610776>
- Wagner, I.** (2022). Janina and Zygmunt Bauman: A case study of inspiring collaboration. W J. Palmer & D. Brzeziński (Red.), *Revisiting modernity and the Holocaust: Heritage, dilemmas, extensions* (ss. 156–176). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120551-14>
- Weber, M.** (2002). *Gospodarka i społeczeństwo* (D. Lachowska, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN. (Oryginalna praca opublikowana 1922).

Liquid Modernity and the Holocaust

Abstract: In *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman argued that the Holocaust had been by no means a negation of the civilising process, but was, on the contrary, its consequence. He claimed that the constitutive features of solid modernity, such as bureaucratic culture, the rise of instrumental rationality and the domination of blueprint utopia, were reflected in the genesis and course of the Holocaust. Bauman's main aim in writing the book was to make fundamental changes in the problematization of modernity in the social sciences, and to highlight the need to develop norms, values and attitudes that were in opposition to modernity. An overview of these facts provides a starting point for my analysis of Bauman's later analyses of the Holocaust. By focusing on two issues that he emphasised in the context of the genesis of the Holocaust, namely the mechanism of adiaphorization and the process of the social construction of "otherness", I show how these phenomena materialize in liquid modernity. I identify their connections with a range of features of the liquid modern condition, including as the development of individualism and consumer culture, the sense of insecurity and the "nostalgic turn". I emphasise that, according to Bauman, both moral indifference and xenophobia are increasingly significant phenomena in contemporary society, which may entail pernicious – and currently barely foreseeable – consequences. I argue that the way Bauman wrote about both solid and liquid modernity was characterised by a dystopian poetics, which was a foundation for his utopian thought.

Keywords: modernity; Holocaust; Zygmunt Bauman; adiaphorization; otherness

Article No. 2837

DOI: 10.11649/slh.2837

Citation: Brzeziński, D. (2022). Płynna nowoczesność i Holocaust. *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2837. <https://doi.org/10.11649/slh.2837>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Dariusz Brzeziński, Institute of Philosophy and Sociology, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; University of Leeds, Leeds, Great Britain (Visiting Research Fellow).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9978-9333>

Correspondence: dbrzezinski@ifispan.edu.pl

This research was funded by the National Science Centre in Poland on the basis of the grant SONATA, based on the decision No DEC-2021/43/D/HS2/03321.

Competing interests: The author declares he has no competing interests.

Publication history

Received: 2022-10-25; Accepted: 2022-11-15; Published: 2022-12-31